

Tisztelt Opponensek, kedves Kollégák!

Először is szeretném megköszönni a bírálóknak, Tardos Róbertnek, Sik Domonkosnak és Janky Bélának a „Társas kapcsolatok válsághelyzetben. Mi történt a kapcsolatainkkal a COVID19-járvány idején?” című MTA doktori értekezésem alapos elolvasására és a bírálat elkészítésére fordított idejét, elismerő szavaikat és a további gondolkodást és kutatást inspiráló kritikai észrevételeiket is. Különösen szívet melengető, hogy az egyik opponens Tardos Róbert, aki hasonlóan szorosán dolgozott együtt néhai mentorommal, Angelusz Róberttel, mint én Dávid Beával, akinek munkássága nehezen elválasztható az enyémtől, hiszen már több, mint harminc éve kutatásaink nagy részét közösen végeztük. A benyújtott értekezést mindhárom bíráló alkalmasnak tartja arra, hogy sikeres védelem esetén az MTA doktora cím odaítélését megalapozza, Tardos Róbert egyenesen „műfajában hézagpótlónak” nevezi, ugyanakkor felvetik a további elméleti elmélyítés lehetőségét is. Az alábbiakban próbálok a bírálók felvetéseire összegzően reagálni.

Doktori értekezésem mindhárom bíráló által relevánsnak ítélt fő célja az volt, hogy megvizsgáljam a COVID19 járvány társas kapcsolatokra gyakorolt hatásait a pandémia természetes kísérletnek is nevezhető kontextusában. „A bevezetés ... világosan kijelöli a kutatás céljait: egyrészt a kapcsolathálózatok járvány alatti változásainak bemutatását, másrészt a kapcsolatok reziliencia-funkciójának feltárását. Ez a kettős fókusz végig következetesen jelen van a kötetben.” írja Janky Béla bírálatában. Törekvésem valóban legfőképpen a konkrét kapcsolathálózati változások elemzése volt, a potenciális elméleti konzekvenciák levonását későbbi időpontban, a további empirikus adatokat már látva szerettem volna inkább megtenni, ezt pedig Sik Domonkos és Tardos Róbert is némiképp hiányolja. Janky Béla elismerően említi a különféle elméleti megközelítések integrálását az empirikus kutatásban, és jóféle „szakszociológiának” tartja munkámat, ugyanakkor a másik két bírálóhoz hasonlóan az analitikai fókusz erősítését ő is szerencsésnek tartotta volna. Kétségtelen, hogy mindenképpen érdemes lenne a jövőben egy nagyobb perspektívából interpretálni ezt a világszintű társadalmi krízist, amely feltárt és felerősített egyenlőtlenségeket, átrendezte az állam–tudomány–társadalom viszonyát, újabb és újabb sebezhető pontjait mutatta meg a társadalmak különböző alrendszereinek és a jövőt illetően is számos kérdést vet fel.

A doktori mű fókuszában a kapcsolathálózatok konkrét vizsgálata állt, és legfőbb céloom valóban a viszonylag rövidre szabott elméleti bevezető után az erre vonatkozó korábbi hazai és nemzetközi ismeretek számba vétele, és a saját, szintén eléggé szerteágazó, több témát is érintő

kutatási eredmények bemutatása volt. Ilyen értelemben teljesen jogos Sik Domonkos felvetése, hogy a Covid-járvány nemcsak a kapcsolatok töréskeresztjeként tekinthető, hanem tágabb kontextusban is érdemes lett volna értelmezni a hatásait és kitérni arra, hogy „Mi a kapcsolathálózatok szociológiaelméleti tétje?” illetve a „modernizációs diskurzusban mi a szerepe?” Ez utóbbi felvetéssel kapcsolatban, szerzőtársaimmal régóta vizsgáljuk a kapcsolathálózatok rokoni és nem rokoni kapcsolatok szerinti összetételét, ami a felhasznált mérőeszközök miatt valójában a szoros családi kapcsolatok versus barátok (avagy az adott versus választott kapcsolatok, illetve a *communities of fate* versus *communities of choice*) dichotómiára is leszűkíthető (és amire Tardos Róbert bírálatában kapcsolatmodernizációs paradigmaként utal bírálatában). A választott kapcsolatok arányát modernizációs indikátorként interpretálhatjuk, és ebben a tekintetben a járvány globális krízise a családi kapcsolatok erejét mutatta meg. Ugyanakkor azóta kiderült, hogy a 2025 végén felvett adatok alapján ez egy időleges „kitérőnek” látszik, és az adatok az adott kapcsolatok további gyengülését mutatják. Én a választott kapcsolatok térnyerését magyarázó demográfiai, munkaerőpiaci, értékrendi és az információs technológia elterjedésével is összefüggő okok mellett általánosabb megközelítésben még hozzátenném, hogy a családi, hagyományos közösségi kapcsolatok „üzemeltetését”, megtartását a múltban számos társadalmi norma, rítus segítette, és ezek helyett manapság nincs szinte semmi, a választott kapcsolatok hosszú távú megtartását segítő rendszerszintű tényező, ugyanakkor a kapcsolatokkal szembeni elvárások sok esetben az irrealitásba hajlanak. A választott kapcsolatok megtartását nem segíti sem a „rokonsági prémium”, sem normák, sem rítusok, sem a fogyasztói társadalom értékrendszere. Régebben egyértelmű volt, kiket „kell” meghívni esküvőre, temetésre, hogy a falusi búcsúba évente egyszer messze földről is hazalátogattak a távolba szakadt rokonok, és még sok hasonló példát lehetne idézni. Manapság ugyan széles körben használatos a kapcsolati tőke vagy a networking fogalma, az emberek egy része úgy tűnik nem szívesen vallja be a kérdezőbiztosnak, hogy nincs barátja, ugyanakkor az, hogy a kapcsolatokat működtetni kell, mert anélkül idővel megszűnnek, azaz kell a rendszeres kapcsolattartás, a lehetőség szerinti személyes együttlét, és hogy ezt hogyan illetve kinek kellene ebben a rohanó világban megszerveznie, már korántsem ilyen egyértelmű (habár úgy tűnik az emberek egy részében ennek fontossága a járvány alatti lezárások következményeképp nyilvánvalóvá vált). A social media pedig a kapcsolatoknak is sokszor inkább a kozmetikázott oldalát mutatja, amelyhez képest sokan saját kapcsolataikat kevésnek/nem megfelelőnek értékelik (és ez a negatív értékelés is lehet a magány oka).

Céloamat több, a kapcsolatokról információkat eltérő módszertannal gyűjtő és a járvány különböző szakaszaiban létrehozott adatbázis kvantitatív elemzésével, illetve több hullámban

gyűjtött, csaknem száz interjú feldolgozásával próbáltam elérni. Eddigi kutatói munkám során azt tapasztaltam, hogy ugyan nagyon sok, releváns információt megtudhatunk a kapcsolathálózatok számos aspektusáról, a kvantitatív technikának nyilvánvaló korlátai vannak, és ezt szerettem volna mindenképp ellensúlyozni a szubjektív megélések részletes bemutatásával (ami az egyik bíráló szerint későbbi társadalomtörténeti elemzések számára is felhasználható lesz). A bírálók ezt a sokszínű forrás-alapot és módszertani megközelítést egyértelműen a dolgozat erősségének tekintik, bár különösen a kvalitatív adatok feldolgozásával kapcsolatban voltak olyan felvetéseik, hogy érdekesebb lett volna mélyebben reflektálni az elméleti keretre, ideáltípusokat alkotni stb. A másik kritika a felépítésre vonatkozott, mivel az értekezés külön fejezetekben mutatja be a kvantitatív és kvalitatív adatokat. Az opponensek célszerűbbnek látták volna a kvalitatív anyag beledolgozását a kvantitatív részekbe, ami a szárazabb adatokat kiegészíthette, színesíthette, olvashatóbbá tette volna. Ez a kérdés nekem is dilemmát okozott, és végül azért döntöttem a jelenlegi, a módszertan és nem a tartalom mentén építkező szerkezet mellett, mert több olyan téma is előkerült az interjúkban, amiről nem volt rendelkezésemre álló információ a kérdőíves adatgyűjtésből, azokat tehát mindenképp külön, egy kvalitatív részben kellett volna bemutatnom, így végül a módszertani szétválasztás logikáját követtem.

Mint a doktori műben is leírom, a magányosság már a járvány előtt is komoly probléma volt és számos országban közpolitikai intézkedések is irányulnak a kezelésére. Az értekezésben azért nem foglalkoztam külön a fiatalok és idősök magányosságának eltérő okaival, mert az az adatfelvétel, amelyben a magányra vonatkozó kérdés szerepelt, csak az aktív korú népesség körében került lekérdezésre, azaz a 65 év felettiiek tekintetében nem volt elérhető adatom. Ugyanakkor a magány, az izoláció és az integráció hiánya eltérő fogalmak és a mentális egészségre kifejtett hatásuk sem egyforma, a hagyma-modell pedig legfőképp integráció-fókusszal készült el, és az egyes, kapcsolati integráltságuk tekintetében eltérő csoportoknak erős szociodemográfiai jellegzetességeik vannak: a fiatalok felülreprezentáltak a legjobban integrált, míg az idősök a legkevésbé beágyazott csoportban – ebben a kapcsolathálókat sokféle szempontból jellemző adatállományban azonban a magányra vonatkozó kérdés nem szerepelt, így a társas izolációt a magány-érzéssel nem lehetett összevetni.

Teljes mértékben egyetértek Sik Domonkos megjegyzésével, hogy a közeli kapcsolatok nem feltétlenül támogatóak, sőt, az tudható is, hogy sok tekintetben a leginkább ellentmondásosak. Ráadásul egy adott kapcsolat megítélésében az egyéni percepció a döntő, és az objektíve „ugyanolyan” kapcsolatot van, aki kielégítőnek tartja, más meg nem, és valójában ez az értékelés az, ami sok szempontból a döntő. A negatív kapcsolatok tekintetében igaz, hogy

a kvantitatív adatgyűjtésben ezekre külön nem kérdeztünk rá, ugyanakkor a kapcsolathálózati dinamikára vonatkozó reflexióként értelmezhető a kapcsolatbomlás okainak vizsgálata (pl. eltávolodás, válás) illetve a kvalitatív részben a túl nyomasztó, túl sok erőforrást követelő kapcsolatok bemutatása, vagy a járványkezeléshez való eltérő hozzáállás fontos kapcsolatbomlasztó tényezőként való bemutatása. A családi kapcsolatok minőségében az emberek nagyobb része nem vett észre változást, de a változást érzékelők többsége, a teljes minta harmada inkább romlást, míg negyede javulást érzékelt. Mindez nem az egyének szociodemográfiai jellemzőihez kötődött – bár a lakóhely településtípusával találtunk összefüggéseket –, hanem sokkal inkább ahhoz, hogy a járvány az egyéb dimenziókban hogyan hatott az emberek életére.

A közeli kapcsolatok nem támogató voltát nem mértük, de a fontos kapcsolatok Magyarországon tudomásom szerint először használt névgenerátorában rákérdeztünk az adott kapcsolat minőségre, sőt retrospektíve is adatot próbáltunk gyűjteni erről a Covid-járvány kitörése előtti időkre vonatkozóan. Kiderült azonban, hogy nagyjából vagy mindenkinek fantasztikusan jó minőségűek a fontos kapcsolatai (amit némi fenntartással érdemes kezelni), vagy ha nem, ezeket a kapcsolatokat nem is említették a számukra legfontosabbak között. Az adatbázisból látható, hogy a párkapcsolattal rendelkezők ötöde nem sorolta párját a legfontosabbnak tartott személyek közé, amit könnyen interpretálhatunk nem megfelelő minőségű kapcsolatnak. Tehát teljesen egyetérték azzal a felvetéssel, hogy a kapcsolatok minősége, azok szubjektív megítélése alapvető fontosságú információ lenne, és a vizsgálatunkban alkalmazott módja (10-es skálán értékelje a kapcsolat minőségét) ennek valószínűleg nem volt a legszerencsésebb, mindamellettem remélem, hogy az értekezésből összességében egy kellően árnyalt, és a kapcsolatok létét nem feltétlen pozitívumnak tételező, árnyaltabb kép bontakozik ki.

Emellett nagyon jó lenne, ha a kapcsolathálózatokra vonatkozó szociológiai felmérésekben lennének pszichológiai elemek, például egy egyszerű személyiségteszt vagy a kötődési stílusokat mérő eszköz, mindkettőből létezik magyarul is validált, rövidített változat. A magány mérésére a jövőben optimálisabb lenne országos reprezentatív mintákon is nem csak egy egytételű mérőeszközt, hanem kifinomultabb, többdimenziós skálát alkalmazni (UCLA rövidített magány skála vagy a De Jon Gierveld rövidített magány skálák) – habár az egy tételű megoldás mellett szól, hogy már a kilencvenes években is használták, például a Magyar Háztartás panel vizsgálatban. Összességében ugyanakkor nagyon súlyos módszertani problémának látom, hogy a kérdőíves adatgyűjtésekben a tolerálható kérdőív-hosszúság jelentősen lecsökkent, pedig egy alapos kapcsolathálózati adatgyűjtés, a megfelelő

háttérváltozók lekérdezésével együtt sok időt vesz igénybe, és ez az adatminőséget úgy látjuk jelentősen rontja.

Azzal is egyetérték, hogy a digitális világban való kapcsolattartásról több információval kellene rendelkezünk, az online hálózatok leírására illetve a kapcsolatok digitalizálására, ennek következményeire akár külön fejezetben is érdemes lett volna kitérni, de ez az adatgyűjtésekben nem volt központi elem. Ugyanakkor kiemelném azt az eredményt, miszerint a korábban személyes, de a járvány hatására már egyéb módon fenntartott kapcsolatok esetében azok minőségét és a kapcsolattartás gyakoriságát tekintve is fokozott romlást mutattunk ki.

A doktori disszertációban a járványt Sik Endre (2020) nyomán a katasztrófa és a válság sajátos kombinációjaként értelmezem, amelyben a társas kapcsolatok közvetítő szerepe különösen felértékelődik. Sik Domonkos felveti a kapcsolati tőke más tőkékkel való összefüggésének illetve inkonzisztenciáinak a kérdését, és hogy tud-e a kapcsolati tőke önálló reziliencia faktor lenni? Sajnos korábbi kutatásaink azt igazolják (ld. Albert-Hajdu 2020), hogy a rossz társadalmi helyzet a társas erőforrások szűkösségével jár együtt (tehát inkább az un. akkumulációs hipotézist és nem az un. kompenzációs hipotézist támasztják alá az adatok). A pandémia alatti adatfelvételek is azt mutatják, hogy a kapcsolatgazdag személyközi hálózatokkal rendelkező csoportokhoz képest a népesség felét kitevő és különféle szempontok szerint és mértékben, de szintúgy kapcsolati deficittel jellemezhető csoportokba tartozóknak feleakkora esélyük volt segítséghez jutni a személyes kapcsolathálózatokon keresztül. Ugyanakkor majdnem minden második felnőtt (46,6%) kapott valakitől valamilyen támogatást: pénzügyi és természetbeni támogatásban azok részesültek nagyobb mértékben, akiknek erre szükségük is volt: a súlyos anyagi depriváció által érintettek, a munkanélküliek és az inaktív népesség, a romló anyagi helyzetben levők. Az elemzés tán egyik legfontosabb hozzájárulása annak kimutatása, hogy ezek a folyamatok társadalmilag differenciáltak és a további társadalmi polarizálódás felé mutatnak: a kedvezőtlenebb helyzetű csoportok kapcsolathálói sérülékenyebbek, ami tovább erősíti a meglévő egyenlőtlenségeket. A járvány negatív hatásai – akár a családi kapcsolatok romlását, akár a munkaerőpiaci, anyagi problémák eloszlását tekintjük – fokozottan érintették az amúgy is rossz szocioökonómiai helyzetben levő népességet.

Sik Domonkos felveti, hogy lehetett egyfajta érdemességi és fontossági hierarchia a különféle kapcsolattípusok között, hogy melyiket ítélték jobban vagy kevésbé feláldozhatónak, és ilyen szempontból kétségtelenül a munka világához fűződő kapcsolatok élveztek legnagyobb védelmet – kiváltképp azok körében, akik esetében a home office nem volt lehetőség. Teljesen egyetérték azzal, hogy ez a hierarchia, melyben a fiatalok számára különösen fontos szabadidős

kapcsolatok a leginkább feláldozhatónak tünnek, generációs konfliktusokat is szült idővel. Ahogyan az értekezésben is idézett Böcskei és szerzőtársai (2023) leírják, a fiatalok pont addigra fáradtak bele és ábrándultak ki a járványkezelésre hozott, az ő társas életüket ellehetetlenítő intézkedések illetve a felnőtt társadalom viselkedése miatt, amikor a valóban legrázósabb időszak beköszöntött a legmagasabb halálozási adatokkal.

Tardos Róbert több szempontból is említi bírálatában az értekezésben szereplő négyelemű kapcsolattipológiát (Lin 2001, „megkötő”, „összetartó”, „összekötő” és „összekapcsoló” kötések), amelyet szerinte sokkal hangsúlyosabban lett volna érdemes tárgyalnom. Kétségtelen, hogy magában az adatelemzési részben is erősteljesebben lehetett volna erre támaszkodni, és nem csak a konklúzióban visszatérni a bevezetőben felvetett tipológiára, mivel ez az elemzés egyik kulcsfontosságú üzenete: „a megkötő, legfőképp közeli családi és jóbaráti kapcsolatok az esetek nagyobb részében jól működtek, reziliensnek bizonyultak és a társas támogató funkciójukat is nagyrészt betöltötték. Az összetartó kötések meglehetősen kontextushoz kötöttek, és például az iskolák bezárása vagy a home office, a munkahelyek kényszerű szüneteltetése, elvesztése ezeket - egyéni élethelyzetektől függően - már jobban károsította. Úgy tűnik, hogy a lazább, összekötő vagy összekapcsoló kötések szenvedték meg leginkább a találkozási alkalmak hosszan tartó korlátozódását. Ez egyébként nemcsak integrációs szempontból problémás, de pl. a társadalmi mobilitásnak és szolidaritásnak sem kedvez. A lazább kapcsolatok számának csökkenése nagy eséllyel a kapcsolathálózatok diverzitását is csökkenti, ami egyrészt a hozzáférhető társas támogatást is korlátozza, de a kapcsolati sokféleség csökkenése önmagában, az adott interakciók számától függetlenül, a személyes jóllétre is negatív hatással van.” Tardos Róbert utal a nők megnövekedett társas szerepére a járvány során, ugyanakkor én úgy vélem, hogy a legszorosabb, főként családi kapcsolatokkal járó, mind instrumentális, mind érzelmi terhek növekedésének a kapcsolati „árát” is pont a nők fizették meg, aminek egyik indikátora az átlagosnál magasabb baráti kapcsolat-vesztési arányuk.

Természetesen, mivel sajnos paneladatok nem, csak keresztmetszeti adatfelvételek álltak rendelkezésemre, oksági kapcsolatokról nem lehet beszélni, ezt szándékomban is állt elkerülni, sajnálom, ha néhol esetleg félreérthetően fogalmaztam. A hosszú távon kirajzolódó trendekből jobban látható majd, mi az, amit a járvány és az ezzel kapcsolatos intézkedések „számlájára” írhatunk, és mi az, ami csak egy korábbi irány újabb állomása. Mindenesetre az értekezés megírása óta elérhetővé vált legfrissebb adatok a gyenge kötések további beszűkülését, és a magkapcsolatok tekintetében ismét a pandémai előtt megfigyelt trendet, azaz a családi kapcsolatok helyett a baráti kapcsolatok felé való eltolódást mutatják.

Mivel a kötetben szerepelnek olyan fejezetek, amelyekben kutatótársakkal közösen írt, folyóiratcikként is megjelent elemzések eredményeit foglaltam össze vagy adott esetben gondoltam tovább, így nekik is nagyon köszönöm a közös együtt gondolkodást, együttműködést. Végezetül szeretném még egyszer megköszönni az értekezés bírálóinak munkáját, a jövőre nézve sok inspiráló ötletet, és remélem, hogy az opponensek elfogadják válaszaikat.

Hivatkozás:

Albert F. – Hajdu G. (2020): Association between poverty indicators and social relations. *The Journal of Poverty and Social Justice* (28)3: 401-423.
<https://doi.org/10.1332/175982720X15966472176159>

Böcskei, B., Fekete, M., Nagy, Á., Szabó, A. (2023) A maszkon túl. Generációs koronavírus és válságmegélések vizsgálata több kutatási módszer együttes alkalmazásával. Gondolat kiadó, Budapest.

Lin, N (2001). Building a network theory of social capital. In: Lin, N., Cook, K., Burt, R. (Eds.), *Social capital. Theory and Research*, Aldine de Gruyter, New York, 2-28.

Sik, E. (2020). Vázlat a csapáság társadalomrajzához, *ÉS*, LXIV., 18.

Veszprém, 2026. április 20.

Albert Fruzsina